

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 22 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2022 • 437-446

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1100138

LH RĤMN'DAN ER-RAĤMĀN'A İLAHİ BİR SÖZÜN KÖKENİ

From 'lh RĤmn to al-RaĤmĀn-The Source of a Divine Epithet

Jonas C. GREENFIELD

Prof. Dr. Kudüs İbrani Üniversitesi
Prof. Dr. The Hebrew University of Jerusalem

Çeviren/Translator

Ertuğrul DÖNER

Dr. Öğr. Üyesi., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Adana, Türkiye
Assist. Prof., Çukurova University Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, Adana, Turkey

ertugruldoner@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5657-9627>

Çeviren/Translator

Savaş MENTEŞ

Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı
Teacher, Ministry of Education

SavasMENTES99@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9293-5505>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Çeviri/ Translation

Geliş Tarihi/ Received: 07.04.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 31.05.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ertuğrul Döner-Savaş Menteş)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

LH RĤMN'DAN ER-RAĤMĀN'A İLAHİ BİR SÖZÜN KÖKENİ¹

From 'lh Rĥmn to al-Raĥmān-The Source of a Divine Epithet

Bir İslam araştırmacısının karşılaştığı ilk Őeyler arasında, Kur'ān'ın ilk sūresi *Fātiha*'dan önce gelen "*Bismillāhi er-Raĥmān er-Raĥīm*" ifadeleri yer almaktadır. *er-Raĥmān* ve *er-Raĥīm*, tekrarlayıp duran iki sifata benzemektedir ve çevirmenler bu iki sıfatı birbirinden ayıracak uygun bir tercüme bulmakta zorlanmaktadırlar. *er-Raĥīm*, tanıdık bir isim kalıbına uyan bir Arapça kelime olarak kullanılırken, *er-Raĥmān* ise hem ilk otoriteler hem de modern ilim adamları tarafından, ödünç alınmış bir kelime olarak kabul görmektedir.² Sūrelerin başlarında yer alan besmeleler hariç Kur'an'da 56 defa geçen *Raĥmān* kelimesi, her defasında Tanrının bir sıfatı ve neredeyse özel bir adı olarak geçmektedir.³ Bu sıfatın hem Hz. Peygamber'in⁴ bilgisine sahip olduğu tek tanrılı dinler hem de Suriye ve Arabistan Çölü'ndeki çok tanrılı dinler tarafından nasıl kullanıldığını incelemek ve kelimenin kökeni hakkında sarıh bir açıklama yapmanın mümkün olup olmadığını görmek faydalı olabilir.

Raĥmān sıfatı oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Kelimenin bu kalıpta bilinen ilk örneği, Suriye'nin kuzeydoğusundaki Tell Fekherye'de⁵ Akadca ve Aramice yazılmış iki dilli bir kitabede bulunur.⁶ M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Gozan ve Sikan hükümdarı olan Hadad Yish'i figürünün ön ve arka kenarlarındaki bu yazıt, 1979'da keşfedilmiş ve 1982'de yayınlanmıştır.⁷ Gozan'ın kutsal bölgesi olan Sikan'da önemli bir mabedi bulunan Arami tanrısı Hadad'a⁸ adanan bu yazıtta, Hadad'ın Aramice versiyonundaki sıfatları arasında *rĥmn*'yi buluyoruz: '*lh. rĥmn. zy. tšlwth. tĥh* "kendisine dua edilmesi zevk veren merhametli tanrı" (I. 5). Akadca versiyonunda Adad, daha yaygın *rēmēnū*'nun neo-Asur formu olan muadili *rēmēū* ile anılmaktadır. *Rēmēnū* sıfatı, Marduk⁹

* Tercüme ettiğimiz Jonas Greenfield'in "From 'lh Rĥmn to al-Raĥmān-The Source of a Divine Epithet" adlı makalesi 2000 yılında yayınlanan *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction* adlı eserin 381-393. sayfaları arasında yer almaktadır. https://doi.org/10.1163/9789004453159_031 (Çevirmen Notu)

** Jonas Greenfield (20 Ekim 1926, New York - 13 Mart 1995, Kudüs), Semitik Epigrafi, Aramice Çalışmaları ve Kumran Çalışmaları alanlarında yayınlanmış birçok eseri bulunan bir Sami Dilleri bilgini ve İsrail Bilimler ve Beşeri Bilimler Akademisi'nin seçkin bir üyesiydi.

*** Jonas Greenfield, hem metin içerisinde hem de dipnotlarda alıntılama yaparken yazar adını ve eserin sadece yayın yılını vermektedir. Biz ise tercümemizde, hem metin içerisinde hem de dipnotlarda yayın yılını kaldırarak bunun yerine ilgili eserin tam adını vermeyi uygun bulduk. (Çevirmen Notu)

¹ Profesör Greenfield, katkısının neticesini göremeden vefat etmiş; makale John Hayes tarafından yayına hazırlanmıştır.

² Bkz. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, s. 140-142. Nöldeke ve Schwally, *Geschichte des Qurans*, adlı eserlerinin 121. sayfasında Tanrı için bu ismin ikinci Mekke döneminin tipik bir örneği olduğunu ifade ederler. *er-Raĥīm* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qurans*, s. 113.

³ Bkz. Jeffery. *er-Raĥmān* olarak isimlendirilen 55. sūre Őu şekilde başlamaktadır: *er-Raĥmān alleme'l-Kur'ān halaka'l-insān*, "Merhametli, Kur'ān'ı O öğretti, O, insanı yarattı."

⁴ Jonas Greenfield, ilgili makalede Hz. Peygamber'den bahsettiği yerlerde sadece onun ismine yer vermiş, fakat biz saygı ifadesi olarak Hz. Muhammed'in adının zikredildiği yerlerde "Hz." ifadesini tercümeyle eklemeyi uygun bulduk. (Çevirmen Notu)

⁵ Tell Fekherye, Suriye'nin kuzeyindeki el-Hasakah Valiliđi'ndeki Habur Nehri havzasında bulunan antik bir yerleşim yeridir. (Çevirmen Notu)

⁶ Böylelikle kelime ilk olarak Aramice'de bulunur; İbranice belgeler, (Talmud'un ilk kısmı olan) Miřna İbranicesi ile başlar.

⁷ Abou-Assaf, Bordreuil ve Millard, *La statue de Tell Fekherye*; Greenfield ve Shaffer, *Notes on the Akkadian-Aramaic Bilingual Statue from Tell Fekherye*. Bu yazıtla ilgili geniş bir bibliyografya vardır.

⁸ Hadad, Batı Samilerin tapındığı fırtına, gök gürültüsü ve yağmur tanrısıdır. Asur-Babil kökenli tanrılar grubundaki Adad ile aynı özellikleri taşır. Suriye'nin kuzeyi ile Fenike kıyısı ve Fırat Irmağı boylarında yaşayan Batı Samilerin başlıca Baal'ı olarak genellikle elinde bir topuz ve Őimşekle, boynuzlu başlığını giymiş sakallı bir tanrı biçiminde betimlenir. Onunla özdeş olan Hitit tanrısı Teşub gibi, Hadad'ın da simgesel yaratığı boğadır. (Çevirmen Notu)

⁹ Marduk, antik Mezopotamya'nın geç dönem tanrılarında birinin adıdır. Hammurabi zamanında Babil, Fırat vadisinin politik merkezi olduğunda, Babil panteonunun başı olarak Marduk'a tapılmaya başlanmıştır. Marduk, Babil yaratılış destanı olan Enūma Eliş'te tanrılarının en büyüğü ilan edilmiştir. Destana göre o aynı zamanda Babil'in koruyucu tanrısıdır. Lakabı "büyük efendi, dünyanın ve cennetin efendisi"dir. Marduk, sonraki dönemlerde Baal ve Tammuz ismi ile anılmaya başlanmıştır. Baal olarak Güneş ile simgelenmiştir. (Çevirmen Notu)

ve Ninurta¹⁰ için kullanılmıştır.¹¹ Aynı zamanda bu tanrılar *qarrâdu* “kahraman, savaşçı” olarak da nitelendirilirler.¹² Bu yazıtta (*hdd. gbr. lhwy. qblh* “Yiğit Hadad onun karşısı olabilir.”) *gbr* “kahraman” olarak da adlandırılan Hadad, bu iki tanrının kullandığı sıfatları olduğu şekliyle miras almıştır. Görünüşte birbiriyle çelişen bu iki vasıf –kahraman ve merhametli- her şeye kadir olarak tasavvur edilen, tapınanlarına ve taraftarlarına sonsuz lütuflar ihsan etmeye muktedir olan bir panteon liderinin karakteristiğidir. Hadad, Adad ve Marduk’un suretini birleştirmekte; tek tanrılı dünyada, benzersiz tanrı, bu ve diğer sıfatları somutlaştırmaktadır.¹³

Aramice bir metinde *rhm̄n*’nin bir diğer kullanımı, içerisinde iki defa geçtiği *Ahikar Öğütleri*’ndedir.¹⁴ Öncelikle çerçeve anlatıdaki (I. 53) *‘srh’dn mlk’ rhmn hw kmnd’* “Bilindiği gibi kral Esarhaddon merhametlidir.” şeklinde tercüme edilebilir.¹⁵ Şimdi, *Ahikar* bölümü üzerine yapılan bu varsayım gerçekten yerindeydi. *LAS* 51:7-8’de (=ABL 78), kendi müneccimlerinden biri olan Balasi tarafından Esarhaddon’a şöyle hitap edilir: *šarru bêlni rēmānû sū* “Kral, efendimiz merhametlidir.”¹⁶ Başka bir yerde (ABL 499:13) krala, bir talepten önce *šarru rēmānû atta* “Sen, merhametli bir kralısın.” şeklinde hitap edilmektedir. Parpola, “prensip olarak, merhametin, Marduk’a muadil (kralın) statüsünün muazzam bir karakteristiği olduğuna” işaret etmiştir. Bu, astroloji ile ilgili bir rivayette en iyi şu şekilde ifade edilmiştir: “En bilge, merhametli Bel (*Bel rēmānû*), savaşçı Marduk (*qarrād dMarduk*), gece öfkeleni ama sabah yumuşadı/merhamete geldi.” “Sen, ey dünyanın kralı, Marduk’un timsali; sen hizmetkârlarına kızdığında biz efendimiz olan kralın hiddetiyle acı çektik ve kralımızın esenliğini (*sulumnû*) gördük.” (RMA 170: 4-r.6).¹⁷

rhm̄n’nin tanrı ve kral için kullanımı *Ahikar* özdeyişi 25’te bir araya getirilmiştir. (I. 107).¹⁸ Bu sözü tercüme etmek basit gibi görünmektedir; ama anlamı, inanıyorum ki, yorumcuların bugüne kadar aklını karıştırmıştır. Bu metin özel bir sorun ortaya koymamaktadır:

mlk krhm̄n ‘p qlh h(w) mn hw zy yqwm qdmwhy lhn zy ‘I ‘mh

Tercümesi “Kral, Merhametli gibidir: ayrıca onun sesi de gürdür: Tanrının yanında olan birinden başka kim onun huzurunda durabilir?”¹⁹ “Merhametli”yi büyük harflerle yazmış olsam da, çevirisini Linderberger tarafından “Kral, Merhametli gibidir, onun sesi bile kibirlidir, ona kim karşı koyabilir? şeklinde tercüme edilen ilişkilendirmeden kaçınmayı temenni ediyorum. Linderberger, Ugaritçe’deki *ltpn* sıfatı genellikle “iyi kalpli, merhametli” olarak tercüme edilen tanrı El ile *rhm̄n* arasında bir ilişki kurmaktadır.²⁰ Bu söylem, çerçeve anlatıda yer alan *rhm̄n*

¹⁰ Ninurta veya bilinen diğer adıyla Ninğirsu, erken Sümerlerde ilk ibadet edilen tarım, şifa, avcılık, hukuk, yazı ve savaşla ilgili antik Mezopotamya tanrısıdır. İlk kayıtlara göre, tarım ve insanları hastalıklar ile demonların güçlerinden koruyan şifa tanrısıdır. Daha sonraki zamanlarda ise Mezopotamya daha askerî bir hâle geldikçe, daha önceki tarımsal niteliklerinin çoğunu elinde tutmakla birlikte savaşçı bir tanrıya dönüşmüştür. (Çevirmen Notu)

¹¹ Talqvist, *Akkadische Götterepitheta*, s. 168, s.v. *rēmānû*.

¹² Talqvist, *Akkadische Götterepitheta*, s. 162-164, s.v. *qarrādu*.

¹³ Gibbār’ın İbranice İncil’de ilahi bir sıfat olarak kullanımı için bkz. Greenfield, “Ba’al’s Throne and Isa. 6:1”.

¹⁴ *Ahikar’ın Öğütleri*, Aramice yazılmış en eski edebi metinlerden biri olarak kabul edilir. *Ahikar*, Asur ve Ninova kralı Senharib’in (İ.Ö. 704-681) baş danışmanı olan zeki bir bilge ve adil bir yöneticidir. Oğlu olmadığı için yeğeni Nadan’ı evlat edinmiş, kendi oğlu gibi sevmiş, varisi yapmış, bilge bir kâtip olması için onu eğitmiş ve bir dizi öğüt vermiştir. Fakat Nadan, hırsına yenik düşerek kendisine birçok iyilikte bulunan *Ahikar*’a tuzak kurmuştur. Kurulan tuzak nedeniyle Asur kralı Senharib tarafından ölüme mahkûm edilen *Ahikar*, dürüstlüğü sayesinde Tanrı tarafından korunarak yeniden yaşama dönmüştür. *Ahikar’ın Öğütleri* bu bilgenin oğluna öğütleri ile başlar ve diğer olaylarla devam eder. (Çevirmen Notu)

¹⁵ *kmnd*’nin anlamı tartışmalı olarak kalmaya devam etmektedir; ancak bunun en olası yorum olduğuna inanıyorum.

¹⁶ *LAS* 1:32-33; *LAS* 11:58’deki tartışmaya Parpola başka örnekler de vermektedir. Bir sonraki satırdaki örnek ve diğer alıntı oradan alınmıştır. Ayrıca o, *Ahikar* (n. 100) ile karşılaştırmaya da dikkat çekmiştir. Parpola’ya olan borcum aşikâr olmalıdır.

¹⁷ Bkz. Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, s. 188-189, no. 333. Bkz. *LAS* II:112 ilâ *LAS* I:125:18f. ve *ABL* 137, r. 8-9: *qātāya ana šarri bêliya addiki rēmānû atta*. *BWL* s. 80, I. 287’de olduğu gibi sıradan bir kişi için de kullanılabilir.

¹⁸ Bu 14. Öğüt’tür. (I. 91) Porten-Yardeni’nin *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt* adlı eseri sayfa 37’deki A. Yardeni’nin, *Ahikar’ın Öğütleri*’nin satırlarının yeni numaralandırmasına göre.

¹⁹ H. L. Ginsberg in ANET² s. 429a’yı takiben.

²⁰ Lindenberger, *The Aramaic Proverbs of Ahikar*, s. 93. Grelot şöyle tercüme ediyor: “Autant an roi est misericordieux, autant sa voix est altière. Qui est-ce qui tiendrait devant lui, sinon celui qui est de pair avec lui?” (“Kral ne kadar merhametliyse, sesi de o kadar kibirlidir. O’nun dengi olandan başka kim onun huzurunda durabilir?”) (*Documents*

kullanımı dikkate alınmadan çeşitli problemleri de önümüze sermektedir: (i) *rḥmn* yalnızca tanrı El'in sıfatı mı yoksa bir başka tanrı için mi kullanılmaktadır? *ʾl*'yi El olarak tercüme etmeye ihtiyaç mı var yoksa "tanrı"da aynı şeyi yapar mı? (iii) *gbh* "kibirli bir ses" mi yoksa sadece "yüksek ses" anlamına mı geliyor ve ikincisi ise hangi tanrının "yüksek" veya "sert" bir sesi var? (iv) "Onun huzurunda durmak" ne anlama gelmektedir? Kelime motamot olarak mı alınmalı yoksa deyimsel bir anlama mı sahiptir?

Detaylı bir tartışmaya geçmeden önce bu sorulara dair görüşlerimi bildireceğim. (i) Görmüş olduğumuz üzere Tell Fekherye Yazıtı'nda Hadad için *rḥmn* sıfatı, Marduk için ise Akadca muadili kullanılmaktadır. (ii) Ahikar'ın bu ya da başka herhangi bir öğütünde *ʾl*'nin tanrı El'e karşılık geldiğini varsaymak için hiçbir sebep yoktur, çünkü o uzun zamandan beri insanlara ait konulardan ve işlerden uzak, yararsız bir aşkın tanrı haline gelmiştir. "Tanrı" çevirisi, Ahikar'da *ʾl*'nin tüm tekrarlarında geçerli olabilir, hatta hepsinde Hadad'a atıfta bulunduğunu söyleyebiliriz.²¹ (iii) Sesin kibirli anlamına gelen bir sıfatla değiştirildiği bir başka örnek bilmiyorum; "yüksek" veya "sert" sesli tanrının, iyi bilindiği üzere, muhtelif metinlerde gök gürültüsü olarak kişiselleştirilen fırtına tanrısı Hadad olduğu açıktır. (iv) *qwm qdm* ifadelerinin, Linderberger'in "karşı koymak" şeklindeki çeviri anlamını taşımadığını; basitçe "huzurunda durmak" anlamına geldiğini ve burada "hizmet etme"nin genişletilmiş anlamında kullanıldığını ileri sürebilirim. O zaman bu söz, hükümdarın maiyetinde bulunan kimseye bir yakınlıktır- Kral, Hadad gibi merhametlidir, şüphesiz sesi de yüksektir, öyle ki Hadad'ın diğer unsurundan da pay alır ve kıskanç bir efendi olabilir; yalnızca tanrının yanında, yani onun koruması altında olan kişi ona hizmet edebilir.²² Eğer bu yorum doğruysa *Ahikar Öğütleri*'nde *rḥmn*'in Hadad için kullanıldığına da ulaşılmış oluruz.

Bu pagan girizgâhından sonra, *raḥman* ve *raḥmana*'nın hem İbranice hem de Aramice İncil sonrası metinlerde oynadığı önemli rolü görmek şaşırtıcı olabilir. Tanrı *raḥman* olarak adlandırılır: *kol zeman še-atta raḥmān ha-raḥman yeraḥem 'aleka* "Sen merhametli olduğun sürece, Merhametli olan sana merhamet edecektir." (Tosefta B.Q. 9:30). Ayin'de *ha-raḥman* Tanrının adının yerine geçer ve diğer sıfatlarla değiştirilir.²³ O, ayrıca insanlar için de kullanılır. İsrailoğullarını seçkin kılan nitelikler arasında *raḥmanim*, *beysānim* ve *gomele ḥasadim* "merhametli, utangaç ve cömert" yer almaktadır (BT Yeb 79a). Aynısı, İbranice İncil'de ilahi bir isim olarak da işlev gören *raḥum*'un tercümesi, Aramice'de "Tanrı kutsanmıştır" anlamına gelen *berik raḥmana* için de geçerlidir.²⁴ Babil kökenli Yahudi Aramicesi'nde *raḥmana* "Kitabı Mukaddes, Kanun" ile eş anlamlı bir hale gelmektedir ve sonraki dönemlerin ayinlerinde *raḥmana* kullanımı yaygındır.

Bildiğim kadarıyla diğer erken Aramice yazıtlarda veya epigrafik unsurlarda *rḥmn* kelimesi bulunmadığından, Palmira'ya²⁵ dönüyoruz. Kelimeye Palmira yazıtlarında sıkça

araméens d'Égypte, no. 107, 25). Bu çeviri, Aramice metne başka bilinmeyen öğeler katar ve Linderberger'in haklı olarak belirttiği gibi, "Bu, sözdizimsel olarak garip ve anlamı belirsiz bir cümle verir." (*The Aramaic Proverbs of Ahikar*, s. 244). Kottsieper (*Die Sprache der Ahikarsprüche*, s. 21) tarafından çevirisi sunulan, garip belki ama *ql*'nin "köle, elçi" anlamına gelen çevirisi de anlayışımızı ileriye taşımaz.

²¹ Linderberger, (*The Aramaic Proverbs of Ahikar*, s. 157) El'in 66. Öğüt'teki sığara uymadığının farkındadır. Hadad ise kesinlikle uymaktadır.

²² Ahikar'ın bu sayfasındaki sözlerinin çoğunun krala ve onunla düzgün ilişkilerin en iyi hangi şekilde sürdürüleceğine atıfta bulunduğunu dikkate almak gereklidir. Neo-Asur mektup edebiyatı bizlere gözden düşen saray mensuplarının iyi bir örneğini vermektedir. Bir zamanlar Asurbanipal'in kişisel şeytan kovucusu olan Adad-šuma-uşur'a ve oğlu Urad-Gola'ya atıfta bulunuyorum. İlki için bkz. *LAS 121 (LAS I:88-91; LAS II:103-107)* ikincisi için bkz. Parpola, *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*.

²³ "Yemeklerden sonraki şükran duasındaki ve günlük diğer dualarda tekrarlanan kullanımına dikkat ediniz.

²⁴ Bkz. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, 1990, s. 522a. Sokoloff, Samiriyeli Aramice ve Hıristiyan Filistin Aramice kaynak göstermektedir. Sinagog yazıtında *rḥmn*' basitçe "Tanrı" diye tercüme edilebilir.

²⁵ Palmyrene (Palmira), orta Suriye'de antik zamanların önemli dini ve ticari merkezi olan bir şehirdir. Şam'ın 215 km kuzeydoğusunda, Humus'un 155 km doğusunda ve Fırat'ın 120 km güneybatısında bir vaha üzerinde kurulmuştur. Suriye çölünün ticari kervanlarının geçiş noktasında olması sebebiyle "Çölün Geline" de denilen şehrin isminin bulunan ilk bilgilere göre Tedmur, Tedmür, Tadmur veya Tudmur olduğu Mari'de bulunan Babil tabletlerindeki

rastlanmaktadır ve sözlüklerde usulen kaydedilmiştir.²⁶ Kelime, Ba'lshamen²⁷ (*lb'lšmn rb' wrhmn'* içinde 3998, 1.11)²⁸ ve 'Azizu²⁹ (*l'zyzw 'lh' t̄b' wrhmn'* içinde 3974, 1. 2) için kullanılmasına rağmen, esas olarak kimliği Palmira dininin araştırmacıları için bir tartışma konusu olan “anonim tanrı” ile ilişkilendirilir. *Irhmn'* (4025, 1.3), veya *Irhmn' t̄b' wtyr'* (4051, I. 4) gibi kısa veya *dy qrw Irhmn' w'nwn* gibi daha uzun ithaflar mevcuttur (Inventaire II 1:6 = Teixidor, *Inventaire des inscriptions de Palmyre*, s. 9). Daha uzun ithaflarda *Ibryk šmh l'lm t̄b' wrhmn' wtyr'* “adı sonsuza dek kutsansın, iyi, merhametli ve şefkatli olan” veya bunun başka bir şekli okunur (4046, 1. 1).³⁰ Efca kıyılarında kendisine yüzlerce sunağın adandığı “anonim tanrı”nın Ba'lshamen ile özdeşleştirildiği konusunda geçmişte güçlü iddialarda bulunuldu; fakat son zamanlarda ortaya atılan ciddi bir görüş, bu özdeşimi “Yarhibol” için yaptı (Teixidor, “The Anonymous God”). Bu anonimlik, belirli bir tanrı bile olsa, burada monoteizme giden yolda bir dönüm noktamız olduğuna dair tartışmaları gündeme getirdi. Her ne olursa olsun bizim için önemli olan nokta *rhm̄n* sıfatının, uzun zamandan beri Palmira'ya yerleşmiş çeşitli Arap kabilelerine mensup bölge sakinleri arasında yaygın olarak kullanılıyor olmasıdır. Hıristiyanlık o sırada Suriye'de önemli bir ilerleme kaydetmiş olsa da, burası üçüncü yüzyılın başından sonuna kadar hala bir pagan şehriydi ve Hıristiyanlık bölgede ancak dördüncü-beşinci yüzyıllarda hâkimiyet kurabilmişti. Süryani din adamları, yerel tanrıların hala oynadıkları role dair anlamlı beyanlarda bulunurlar. Bunun için hiçbir kaynağımız olmamasına rağmen inanıyorum ki o bölgedeki başka bir yerde *rhm̄n*'nin tanrı veya tanrılar için bir sıfat olarak kullanıldığını varsayabiliriz.

Bu pagan kullanımı Süryanice konuşanları olumsuz yönde etkilemiş olabilir mi? Yukarıda tartışılan *rahman*'ın Yahudi kullanımından farklı olarak, Süryani yazarlar bütünüyle *rahman*'ı bir niteleme veya sıfat türevi olarak ele almaktan kaçınmaktadırlar.³¹ Onun yerine *mrahmana*'yı buluruz. Bu, Süryanice için bir standart sembolik biçimlendirmedir- pael'in eril tekil sıfat-fiili pekiştirilmiştir ve -ana (*mqaṭṭel>mqaṭṭelena*) eklenmesiyle açıkçası süreklilik eylemine dönüştürülmüştür. Bu, İncil çevirilerinde ve edebi metinlerde mevcut olan bir kullanımdır.³² Sözlükteki referanslardan ve kişisel gözlemden anlam çıkarmak gerekirse, bu sıfatı sıklıkla kullanan tek yazar Ephrem'di, şüphesiz onun kelime dağarcığı çoğu Süryani yazarın kullandığından daha kapsamlıydı.³³

er-Rahmân'ın Arapçadaki kullanımına geçmeden önce, ilgili *rhm̄n* sıfatının epigrafik Güney Arapça yazıttaki kullanımını incelememiz gerekmektedir.³⁴ Bilindiği üzere Güney

---

kayıtlardan anlaşılmıştır. Fransız arkeologlar tarafından 1933 yılından itibaren antik Mari şehrinde çıkarılan 25.000 tablettten anlaşıldığına göre Palmira'nın tarihi M.Ö. 19. yüzyıla kadar gerilere gitmektedir. (Çevirmen Notu)

²⁶ *DISO* 278, s.v. *rhm̄n'*. Ayrıca Dr. Cussini'nin izniyle, Eloona Cussini ve D.R. Hillerson tarafından hazırlanan; *rhm̄n'* basitçe “tanrı” olarak tercüme edilebilir ifadesinin yer aldığı *Palmyrene Aramaic Texts* sözlüğündeki girişi kullanabildim.

²⁷ Baalshamin (Baal Shamaim) olarak da bilinir. Kuzeybatı Sami tanrısı ve eski Ortadoğu yazıtlarında, özellikle Kenan/Fenike ve Suriye'de farklı yer veya zamanlarda farklı tanrılara verilen bir unvan. Bu unvan, çoğunlukla Ba'al olarak da andlandırılan Hadad'a hasredilmiştir. Baalshamin, antik Suriye'de İslam öncesi Palmira'nın iki yüce tanrısından biri ve gök tanrısıydı (Bel diğer yüce tanrıdır). Orada onun özellikleri kartal ve şimşekti; belki de ay tanrısı Aglibol ve güneş tanrısı Malakbel ile bir üçlü oluşturmuştur. (Çevirmen Notu)

²⁸ Aksi belirtilmedikçe tüm referanslar *Corpus Inscriptionum Semiticarum* 2. cilde aittir.

²⁹ Antik Arap mitolojisinde, Azizos veya Aziz, Palmira Araplarının sabahyıldızı tanrısıdır. (Çevirmen Notu)

³⁰ *DISO* 278, s.v. *rhm̄n* ve 327, s.v. *tyr'*daki tüm belgeler. *tyr'* için, Akadça tayyāru'dan bir alıntı, bkz. Kaufman, *The Akkadian Influence on Aramaic*, s. 106.

³¹ Bu, s.v. *rahmana* incelenerek tespit edilebilir, Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, no: 3883. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, s. 723-725. Brockelmann *rahmana*'nın Yahudi kaynaklardan ödünç alınan bir ifade olduğunu düşünmektedir. Burada o, “*ebra'it*”e dikkat çeken Payne Smith tarafından alıntılanan yerel sözlüğü takip ediyor, bu ilk olarak Geiger (“Jüdische Begriffe und Worte innerhalb der syrischen Literatur”, s. 488-499) tarafından belirtilmiştir.

³² Bkz. Sözlük (önceki not) s.v. *mrahmana*.

³³ Bu Ephrem'in Yahudi kaynaklarına aşinalığının başka bir göstergesi olabilir mi? Geiger, Payne Smith'in *Thesaurus*'unun ortaya çıkmasından önce bunu ima etmektedir. Brockelmann, Julian Romance'den bir örnek aktarmaktadır; Bu da H. J. W. Drijver'in Ephrem'in Julian Romance'in yazarı olduğu teziyle uyusmaktadır.

³⁴ Bu, zaten geçen yüzyılda bilim adamları tarafından belirtilmişti. Bkz. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qurans I*, s. 112, n. I, III. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, s. 141. n. 2 referanslar için.

Arabistan'da oldukça gelişmiş çok tanrılı bir din hüküm sürmüştür. Birbirini takip eden çeşitli krallıklar ve kabile grupları farklı tanrı ve tanrıçalara sahiplerdi.³⁵ Güney Arabistan kültürü araştırmacısını etkileyen bir gerçek, İslam'ın zuhurundan iki yüz yıl önce pagan tanrılarının kaybolmasıdır. Bu alanda önde gelen bir uzman olan Jacques Ryckmans'ın sözlerini aktarmak en iyisi olabilir:

4. yüzyılın ikinci yarısında pagan ifadeler metinlerden kaybolmaktadır (sadece tek bir pagan metni daha sonradır). Onların yerini "Cennetin Efendisi" veya "Cennetin ve Yeryüzünün Efendisi" ve "Merhametli" (*Raḥmānān*) tabirleriyle tek tanrılı ifadeler almıştır. Hıristiyanlık ve Yahudilik aynı terminolojiyi kullanarak putperestliğin yerine geçmiştir. (Ryckmans, "The Old South Arabian Religion", s. 110).

Bu, uzun bir süreç olması gerektiğini açıklayan kısa bir ifadedir. Bu noktada bu terminolojiden bazı örnekler vermek faydalı olabilir. Aşağıdaki bölüm Chr. Robin'in ikna edici çalışmasıdır (Robin, *Judaïsme et christianisme en Arabie du Sud d'après les sources épigraphiques et archéologiques*):

Yahudi Yazıtları

1) CIH 543³⁶

1. {b}rk /wtbrk / sm / rḥmnn / ḏbsmyn/ wyšr'l / w

2. 'lhhmw / rbyhd / ḏhrd' / 'bdhmw / ...

"Cennette kutsanmış ve övülmüş Merhametli olan adına, İsrail'in ve onların Tanrısı, kuluna yardımcı olan Yahudilerin Rabbi..."

2) Ry 534³⁷

1. br'w/ l'l

2. mr' /smyn / w'rḏn

"Göklerin ve yerin efendisi Tanrı için inşa ettiler."

3) Hamilton 1129³⁸

3. lysm'n / r

4. ḥmnn

5. ṣlh

"Merhametli olan, onun duasını dinlesin."

4) Ry 515³⁹

³⁵ Bu konuda sürekli bir bilgi artışı vardır ve bazen dışarıdan birisinin çözüm bulması zordur. Burada son zamanlarda yer alan önemli ve faydalı makalelerden bazılarını listeliyorum. Yayın yılı sırasına göre: J. Ryckmans, "Le christianisme en Arabie du Sud préislamique"; Höfner, "Die vorislamischen Religionen Arabiens"; Robin, "Judaïsme et christianisme en Arabie du Sud d'après les sources épigraphiques et archéologiques"; Beeston, "The Religions of Pre-Islamic Yemen".

³⁶ Abdallah, "The Inscription CIH 543. A new reading based on the recently found original". Tek tanrılı Sebe Yazıtı, G. Ryckmans ("Les Inscriptions monothéistes sabéennes") tarafından ele alınmıştır. Bilinen verilerin tam kapsamı, çeşitli sıfatların ve başlıkların kullanımı için bkz. Robin, "Judaïsme et christianisme en Arabie du Sud d'après les sources épigraphiques et archéologiques".

³⁷ G. Ryckmans, "Inscription sud-arabes (*don iéme série*)", s. 308-312, Robin'in restorasyonu ile "Judaïsme et christianisme en Arabie du Sud d'après les sources épigraphiques et archéologiques", s. 95. Bu, büyük olasılıkla bir sinagog içerisindeki bir tapınağa ithaftır.

³⁸ Brown and Beeston, "Sculptures and Inscriptions for Shahwa", s. 57-60.

³⁹ G. Ryckmans, "Inscription sud-arabes (*dixième série*)", s. 314-315.

6. *brhmnn / rbhwd*

“Yahudilerin efendisi merhametli olana andolsun.”

5) Ry 520⁴⁰

4. *Imr'hm*

5. *w / rhmnn / b'l / smyn / lhmrhw / w'hškt*

6. *hw / wwwldhw / rhmnn / hyy / hyw / sdqm / w*

7. *mwt / mwt / sdqm / wlhmrhw / rhmnn / wld*

8. *m / slhm / sm'm / lsmrhmnn*

4. “Rableri için”

5. Merhametli Olan, Cennetin Efendisi, böylece bir kimseye ve onun eşlerine ihsanda bulunan

6. ve çocuklarına, Merhametli Olan, adaletli bir yaşam sürdüren ve

7. adaletle öldüren. Ve Merhametli Olan, ona çocuklar bahşeder;

8. sağlıklı olanların Merhametli Olan'ın adı için savaşaacağı...”

6) Ry 508⁴¹

10. ...*w'lnh / dlhw / smyn / w'rđn / lyšrnn / mlkn...*

11. ...*wtrhm / 'ly / kl / 'lm / rhmnn / rhmk mr' / 't*

... “ve yerin ve göğün sahibi olan Tanrı, kralımızı koruyacaktır...”

... ve bütün dünyaya merhamet et, ey Merhametli Olan, Rab sensin.”

Hıristiyan Yazıtları

7) RES 3904⁴²

16. ...*bsm / rhmn / wbnhw / krštš / ğlbn*

“...Merhametli Olan ve Onun oğlu Mesih adına, muzaffer”

8) Ry 506⁴³

1. +*bhyl / rhmnn / wmšhkw / mlkn / 'brh / ...*

8. ....*wqflw / bn / hl*

9. [*b*]n | [*b*]hyl | *rhmnn*

+ “Merhametli Olan ve O'nun Mesih'inin kudretiyle, Kral Abraha...”

... Böylece Abraha, Merhametli Olan'ın kudretiyle Haliban'dan döndü.”

Chr. Robin tarafından, *rhmnn*'in kullanımı ve “göğün ve yerin efendisi” gibi diğer sıfatlar hakkında yapılan kapsamlı analiz, Yahudiliğin Sebe krallığında iyi bir yer edindiğini

⁴⁰ G. Ryckmans, “Inscription sud-arabes (on iéme série)”, s. 99-105.

⁴¹ G. Ryckmans, “Inscription sud-arabes (dixième série)”, s. 295-303.

⁴² G. Ryckmans, Une inscription chrétienne sabéenne Musées d'Antiquités d'Istanbul”.

⁴³ G. Ryckmans, “Inscription sud-arabes (dixième série)”, s. 278. Ayrıca *rhmnn / wmlhkw CIH 541 1. 2-3'e de dikkat edin.*

göstermektedir. Hıristiyanlık, 6. yüzyılda Abraha'nın komutası altında kurulan bölgeye geç bir zamanda yerleşmiştir. Bu zamanlarda Geç Sebe yazıtları özellikle Hıristiyanlaşmıştır. Bundan kısa bir süre sonra Sebe dilinde yazım son bulmaktadır.

Sebe dilindeki *rḥmnn* kullanımı Allah'ın hem sıfatı hem unvanı olan *er-raḥmān*'ın kökeni miydi? Nöldeke, bunun böyle olduğu ve *rḥmnn*'in kökenine gelince *raḥman*'ın kullanımın eski İbranice ve *raḥmana*'nın İbranice ve Aramice olduğu konusunda net bir görüşe sahipti.⁴⁴ Son ifade konusunda kesinlikle onunla hemfikir olunabilir. Bu, birkaç yıl önce Yemen'de bulunan iki yazıtın yayınlanmasıyla daha da ikna edici bir hale geldi. M.S. 4. yüzyılın sonundan, Bayt al-Ashwal'dan⁴⁵ gelen ilk metin, hem İbranice hem de Sebe dilini içermekteydi.⁴⁶ Yhw'd⁴⁷ tarafından yazılan Sebe metni, bir sinagog inşasına ithaf edilen bir yazıttır. İbranice metin kısadır: *ktb Yhw'dh zkw'r ltwb 'mn slwm 'mn*. Bayt- al-Hader'den⁴⁸ diğer yazıt ise W. W. Müller tarafından bir caminin zeminine yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur. Bu yazıt İbranice'dir ve yirmi dört Mishmarot⁴⁹ -"rahiplere ait nöbetler"- listesinin bir kısmını kapsar.⁵⁰ Gerçek *rḥmnn*'a Bayt al-Ashwal yazıtında rastlanmamaktadır, fakat *rḥmnn*'in dayandığı model - *raḥman raḥmana* - Yahudi ayininde yaygın olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı, Yahudi dini, sosyal ve politik etkisinin güçlü olduğu bir dönemde Sebe dilinde gelişen *rḥmnn* kullanımının Hıristiyanlar tarafından benimsenmiş olması şaşırtıcı değildir.

Bununla beraber, Güney Arabistan kültürünün Mekke ve Medine gibi şehirler üzerindeki etkisi sınırlı görüldüğü için, *er-raḥmān*'ın kökeninin *rḥmnn* olduğu konusunda şüpheler mevcuttur. *er-Raḥmān*'ın Hz. Muhammed'den önce Arapçanın kendisinde kullanıldığına dair bulgular vardır.⁵¹ Nöldeke ve bazı kimseler, erken bir tarihte *er-raḥmān* kullanımının Hz. Muhammed tarafından Allah'a denk olduğunu belirtmişlerdir.⁵² Onun bu kullanımının kaynağının doğrudan, Medine Yahudileri ve Arap Yarımadasının tek tanrılı eğilimlere sahip Arapları ve başkalarının da yer aldığı kimseler arasında bağlantısı bulunduğu ileri sürülebilir. Hz. Muhammed, Medine döneminden önce bile Yahudilerle temas halindeydi ve onların dinlerinden haberdardı. *er-Raḥmān er-Raḥīm* "merhametli", "şefkatli" ikili sıfatının, İbranice dua ve niyazlarda yaygın olarak kullanılan İncil'deki *raḥum we-ḥannun* örneği göz önünde bulundurulabilir.

Yukarıdaki tartışma, Yahudilik ve Hıristiyanlığın Hz. Muhammed üzerindeki göreceli etkisine ilişkin daha büyük bir sorunun parçası olarak değil; daha ziyade mevcut bilgiler ışığında *er-raḥmān* sıfatının kökenini tespit etmeye yönelik bir girişimdir.

⁴⁴ Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans*² I, I:12., n I, III. Nöldeke ayrıca Süryanicenin kaynak olamayacağını belirtmiştir. Bu makalenin tamamlanmasına doğru bu nota rastladım ve Altmeister'in görüşlerini güncel hale getirdiğimi öğrenmek beni gerçekten mutlu etti. Sonra Nöldeke, yıllar önce *raḥmana*'nın Hıristiyanlıkta kullanılmadığına dair inandırıcı bir noktaya değinmiştir. Yıllar boyunca onun Yahudi kökenini reddeden Bell, *Introduction to the Qur'ān*, s. 143, gibi bilginler olmuştur. Bu, W. M. Watt'ın Bell'in giriş bölümü revizyonunda (*Bell's Introduction to the Qur'ān*, s. 152) tekrar edildi, ancak Bell ölümünden sonra yayınlanan *Commentary of the Qur'an* (1991) Nöldeke'ye atıfta bulunarak "Bu muhtemelen geç İbranice'den ödünç alındı." şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır.

⁴⁵ Bayt al Ashwal, Yemen'de, ülkenin başkenti San'a'nın yaklaşık 13 mil (veya 21 km) kuzeyinde bir yerdir. (Çevirmen Notu)

⁴⁶ İlk olarak 1970 yılında Garbini'nin "Una bilingue sabeo-ebraica da Zafar" adlı eserinde yayınlandı. Müzakere ve bibliyografya için bkz. Naveh, *'al pesefes ve-even ("On Stone and Mosaic")*, s. 140-141.

⁴⁷ Bir çeşit damgalama şeklindeki yazı biçimi. (Çevirmen Notu)

⁴⁸ Bayt al-Hader, Yemen'de bulunan bir yerdir. (Çevirmen Notu)

⁴⁹ Yahudi rahiplerin Kudüs'teki Tapınakta hizmet amaçları için bölündükleri gruplardır. (Çevirmen Notu)

⁵⁰ Naveh, *'al pesefes ve-even ("On Stone and Mosaic")*, s. 142-143. Müller, orada bir sinagogun varlığını doğrulayan Sebe yazıtlarını haber vermiştir.

⁵¹ Bazı İslam öncesi şairler Jeffery tarafından alıntılanmıştır. İbrani Üniversitesi'nde Arap Şiiri Dizini dosyalarını kontrol ettiği için Prof. A. Arazî'ye minnettarım. O, *er-raḥmān*'ı Ümeyye b. Ebi's-Salt, Fudayl b. İyâz, Hansâ, Abîd b. Ebras, Hüzeyl ve diğerlerinin dizelerinde buldu. Mekkelilerin, Furkân 25/61'deki bu unvana tepkisi birçok âlim tarafından belirtilmiştir.

⁵² Bkz. İsrâ 17/110. Onlar, kelimenin daha sonraki sürede kullanımdan kaldırılmasının, bilgisiz kimselerin Allah ile *er-Raḥmān*'ın iki ayrı ilah olduğunu düşünmeye meyletmiş olmalarından kaynaklanmış olabileceğini öne sürmüşlerdir.". Bell-Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an*, s. 153; Welch, "Allah and other Supernatural Beings, etc.".

KAYNAKÇA

- Abdallah, Y. M. "The Inscription CIH 543. A new reading based on the recently found original." In *Sayhadica, Recherches sur les Inscription de l'Arabie pré-islamique offertes par des collègues au Professeur A. F. L. Beeston*. Chr. Robin et. M. Bāfaqih [eds.]. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1987:3-8.
- Abou-Assaf, Ali, P. Bordreuil and A. Millard. *La Statue de Tell Fekherye*. Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 1982.
- Beeston, A. F. L. "The Religions of Pre-Islamic Yemen" In *L'Arabic du sud, Histoire et Civilisation*. J. Chelhod [ed.]. Vol. I. Paris: G. P. Maisonneuve et Larose, 1984:259-269.
- Bell, R. *Introduction to the Qur'ān*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1960. Revised by W. M. Watt: *Bell's Introduction to the Qur'ān*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1970.
- Commentary on the Qur'ān*. C. E. Bosworth and M. E. I. Richardson [eds.]. Manchester: Victoria University of Manchester, 1991.
- Brockelmann, C. *Lexicon Syriacum*², Halle: M. Niemeyer, 1928.
- Brown, W. L. And A. F. L. Beeston. "Sculptures and Inscriptions for Shabwa". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1954:43-62.
- Garbini, G. "Una bilingue sabeo-ebraica da Zafar." Istituto Orientale di Napoli, *Annali* 30, 1970: 153-165, 545-547.
- Geiger, A. "Jüdische Begriffe und Worte innerhalb der syrischen Literatur." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 21, 1867:486-492.
- Greenfield, J. C. "Ba'al's Throne and Isa. 6:1." In *Mélanges bibliques et orientaux en l'honneur de M. Mathias Delcor*. A. Caquot et al [eds.]. Kevalaer: Butzon & Berker, 1985:193-198.
- Greenfield, J. C. and A. Shaffer. "Notes on the Akkadian-Aramaic Bilingual Statue from Tell Fekherye." *Iraq* 45, 1983:109-116.
- Grelot, P. *Documents araméens d'Égypte*. Paris: Editions du Cerf, 1972.
- Harper, R. *Assyrian and Babylonian Letters*. Chicago: University of Chicago Press, 1892-1914.
- Höfner, M. "Die vorislamischen Religionen Arabiens." In *Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandäer*. H. Gese, M. Höfner und K. Radolph [eds.]. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1970:233-402.
- Hoftijzer, J. *Dictionnaire des Inscriptions Semitiques de l'Ouest*². Leiden: E. J. Brill, 1960.
- Hunger, H. *Astrological Reports to Assyrian Kings*. Helsinki: Helsinki University Press. *State Archives of Assyria* 8, 1992.
- Jeffery, A. *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*. Baroda: Oriental Institute, 1938.
- Kaufman, S. A. *The Akkadian Influence on Aramaic*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
- Kottsieper, I. *Die Sprache der Ahiqarsprüche*. Berlin: de Gruyter, 1990.
- Lambert, W. G. *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1960.
- Linderberger, J. *The Aramaic Proverbs of Ahiqar*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983.
- Naveh, J. *'al pesefes ve-even ("On Stone and Mosaic")*. Jerusalem: Ha-hevra la-haqirat Erets Yisrael, 1978 (In Hebrew).
- Nöldeke, T. and A. Schwally. *Geschichte des Qorans*² I. Leipzig: T. Welcher, 1909.

- Parpola, S. *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*. Part I: Texts; Part II: Commentary and Appendices. Kevelaer: Butzon & Berker, 1970, 1983.
- "The Forlorn Scholar." In *Language, Literature and History: Philological and Historical Studies presented to Erica Reiner*. F. Rochberg-Halton [ed.]. New Haven: American Oriental Society, 1987: 257-278.
- Payne Smith, R. *Thesaurus syriacus*. Oxford: Oxford University Press, 1879-1901.
- Porten, Bezalel and Ada Yardeni. *Text Book of Aramaic Documents from Ancient Egypt*. Vol. 3: Literature, Accounts, Lists, Jerusalem: The Hebrew University, 1993.
- Pritchard, James [ed.]. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*². Princeton: Princeton University Press, 1955.
- Robin, Chr. "Judaïsme et christianisme en Arabie du Sud d'après les sources épigraphiques et archéologiques." *Proceeding of the 13th Seminar for Arabian Studies*. 1980: 85-96.
- Ryckmans, G. "Les Inscriptions monothéistes sabéennes." In *Miscellanea historica in honorem Alberti de Meyer*. Vol. I. Louvain: Bibliothéque de l'Université, 1946a: 194-205.
- "Une inscription chrétienne sabéenne Musées d'Antiquités d'Istanbul." *Le Muséon* 59, 1946b:165-172.
- "Inscription sud-arabes (*dixième série*)". *Le Muséon* 66, 1953:267-342.
- "Inscription sud-arabes (*on ième série*)". *Le Muséon* 67, 1954:99-119.
- "Inscription sud-arabes (*deuxième série*)". *Le Muséon* 68, 1955: 297-312.
- Ryckmans, J. "Le christianisme en Arabie du Sud préislamique." In *Atti del Convegno internazionale sul tema "L'oriente cristiano nella Storia della Civiltà"*. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei, 1964: 413-453.
- "The Old South Arabian Religion." In *Yemen, 3000 Years of Art and Civilisation in Arabia Felix*. W. Daum, [ed.]. Innsbruck: Pinguin-Verlag, 1988.
- Sokoloff, M. A. *Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 1990.
- Talqvist, K. *Akkadische Götterepitheta*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica, 1938.
- Teixidor, J. *Inventaire des inscriptions de Palmyre XI*. Damascus-Beirut: Institut Français d'archéologie de Beyrouth, 1965.
- "The Anonymous God." In *The Pantheon of Palmyre*. J. Teixidor [ed.]. Leiden: E. J. Brill, 1979: 115-119.
- Thompson, R. C. *The Reports of the Magicians and Astrologers of Nineveh and Babylon*. London: Luzac and Co., 1900.
- Von Soden, W. *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1965-1981.
- Welch, A. T. "Allah and other Supernatural Beings, etc." *Journal of the American Academy of Religion* 47, 1980: 733-758.